

Dragana Gnjatović

SAMOODGOVORNOST IN INSTITUCIJE SOLIDARNE ODGOVORNOSTI

**Primer kmečkih kreditnih
zadrag v Srbiji**

Potem ko so se proti koncu 19. stoletja pojavile prve kmečke kreditne zadruge v Srbiji, so bile v nadaljnjih desetletjih, vse do leta 1929, do ustanovitve Privilegirane agrarne banke, edine ustanove za kreditiranje izključno kmetov oziroma kmetijstva. Temeljni vzgib njihovega nastanka je bila nezadostna ponudba kreditnih virov, ki je imela za posledico pojav oderuštva, v Srbiji imenovanega zelenaštvo. Sčasoma so prerasle v samostojne razvojne kreditne organizacije. Po zaslugi uspešnega poslovanja, ki je temeljilo na načelih vzajemne solidarnosti in moralne držbe članstva, jih je zakonsko in materialno podprla tudi srbska država. S tem so bile vsaj delno ublažene neugodne posledice formalno-pravnega onemogočanja legalnega

hipotekarnega in meničnega kreditiranja kmetov. Tako kot v drugih deželah je tudi v Srbiji združništvo predstavljalo eno temeljnih družbenih orodij, temelječih na kolektivni samopomoči, ki je veliko prispevala k institucionalizaciji samoodgovornega ravnanja nižjih družbenih slojev z vsemi socialnimi in ekonomskimi učinki.

RAIFFEISEINOVA NAČELA KREDITIRANJA IN DOBRODELNOSTI

V zadnjem desetletju 19. stoletja so na kmečke kreditne zadruge vezali velika pričakovanja. Ustanavljali so jih kot protiutež praksi posojilnega oderuštva, kot orodje za rešitev kmetov iz rok oderuhov.¹ Kmečke kreditne zadruge so bile prve organizirane kreditne ustanove v Srbiji za potrebe kmetijstva. Njihov pomen je bil toliko večji, ker so se poskusi, da bi uredili kreditiranje kmetov prek državnih denarnih ustanov (Uprava fondova, občinske posojilnice) v prejšnjih desetletjih izkazali za jalove. Ker formalnega trga ni bilo, so imeli kmetje na voljo le posojila pri t. i. zelenaših po oderuških obrestnih merah. Zadolževanje kmetov pod takimi pogoji je bila zanesljiva pot v ekonomski in socialni propad. Da bi omejile škodljive posledice tako neugodnega zadolževanja, so oblasti sprejele vrsto ukrepov. Eden od njih, sicer mišljen dobronamerno, je imel sploh neugodne posledice. Določili so minimum kmečke zemljiške posesti, ki ga ni bilo mogoče zapleniti v primeru nezmožnosti plačevanja dolgov. Stranski učinek tega je bilo dejstvo, da so zaradi kolizije predpisov na ta način tudi močno omejili hipotekarno kreditiranje v formalnem sektorju, denimo pri državni Upravi fondov.² Kmetje tudi niso mogli uporabljati meničnih posojil pri bankah, ker je država prepovedala kmetom zavarovanje posojil z menicami. Tudi v tem primeru je bil namen dobronameren, ker so želeli zaščititi kmete pred prezadolženostjo. A našel se je izhod, kmetje, ki so potrebovali posojila, so se deklarirali kot trgovci in tako obšli zakonska določila. Seveda je imela taka pot svojo ceno, obresti pri bankah v takem primeru so bile v kategoriji oderuških višin.³ Šele s pojavom kmečkih kreditnih zadrug so nastale primerne razmere za finančno konsolidacijo kmetov in kreditiranje razvoja kmetijstva v Srbiji.

Prve kmečke kreditne zadruge v Srbiji so bile ustanovljene na Reiffeisenovih načelih, s temeljnim ciljem omogočiti ugodna posojila članom in spodbujati krščanske vrednote. Viri posojilne dejavnosti so bili dvojne vrste. V manjši

1 Nedeljković, Zaštita seoskog poseda, str. 273.

2 Gnjatović, Prva mera kreditne politike u Srbiji, str. 40-60.

3 Gnjatović, Zelenaši - prvi kreditori zemljoradnika, str. 48-71.

meri zajem hranilnih vlog članstva in drugega prebivalstva, v večji meri pa zadolževanje pri drugih bančnih ustanovah, pri čemer so morali biti vsi člani zadruge solidarno in neomejeno odgovorni za obveznosti, ki jih je prevzela zadruge. Da bi člani pristali na neomejeno solidarnostno odgovornost, so se morali med seboj dobro poznati in biti tudi drugače socialno povezani. Zaradi tega so bile te zadruge majhne, ozko lokalno omejene na vas ali župnijo. Članski deleži so bili nizki, da se je lahko včlanil vsak, tudi najrevnejši prebivalec. Ker članski delež ni omejeval članstva, so postale zelo pomebne druge, osebne vrline potencialnega člana, njegov značaj in druge moralne značilnosti. Profit ni bil osnovni motiv poslovanja, zato so bile obrestne marže majhne. Edini kapital, ki so ga imele zadruge, je bil rezervni fond, ki se je polnil s skromnim dobičkom in ga ni bilo dovoljeno deliti.⁴

V drugi polovici 19. stoletja so Raiffeisenov model zadružništva uspešno prenesli v različne evropske predele. Šlo je za organizacijsko enostavno vzpostavitev omrežja, ki je bilo sposobno kosanja z zasebnimi bančnimi ustanovami. Srbski sodobni avtorji so kot prednost Raiffeisenovega modela izpostavljali sedem točk, v katerih sta se prepletali kreditiranje in dobrodelnost:

1. Združevanje v zadruge ima univerzalni značaj. Vsakdo je lahko postal član. V obdobju, ki je bilo obremenjeno s stanovskimi in razrednimi delitvami in spori, je to pomenilo korenito družbeno spremembo.
2. Zadruge so temeljile na množičnosti, premožnost ni bila pogoj članstva. Že vplačilo simboličnega deleža je po zakonodaji zagotavljalo članstvo. S tem je zadružništvo ukinilo princip delniške strukture.
3. Kmečke kreditne zadruge so temeljile na načelih dolgoročne finančne stabilnosti. Bile so podeželske organizacije lokalnega značaja, kjer so se ljudje dobro poznali. S tem so dosegli tudi verodostojnost porokov pri jamstvih za podeljena posojila.
4. Pomembno izhodišče je bilo dejstvo, da se združujejo ljudje in ne kapital. Ekonomska moč njihovega združevanja je bila pravno regulirana na podlagi članske neomejene odgovornosti za obveznosti zadruge.
5. Zadruge naj bi vodili ljudje, ki so javni interes postavljali pred osebnega. Razen tajnika/blagajnika drugi vodstveni delavci niso bili plačani za svoje delo. Člani zadružnih uprav so bili učitelji, duhovniki in ugledni kmetje. Njihovo delo je bilo prostovoljno.
6. Poslovanje kreditnih zadrug je bilo pregledno in javno. Vsaka zadruge je pošiljala poslovna poročila organom zadružnih zvez, ki so revidirale njihovo poslovanje.
7. Ena temeljnih nalog delujočih zadrug je bilo spodbujanje ustanavljanja

⁴ *Zadružni leksikon*, str. 1059.

novih zadrug med kmečkim prebivalstvom. Zato so morale del dobička iz poslovanja nameniti snovanju novih zadrug za različne namene, za širitev in gostitev združne mreže.⁵

PRENOS RAIFFEISENOVEGA MODELA V SRBIJO

Našteta načela so predstavljala osnovo pri prenosu združnega modela. V tem procesu se je najbolj izpostavil Mihailo Avramović (1864-1945), ki je izhajal iz vasi Dubona blizu Mladenovca v osrednji Srbiji. Šolanje je zaključil na beograjski Trgovski akademiji in se zaposlil kot bančni uradnik v beograjskih in smederevskih denarnih zavodih. S konceptom kmečkega združništva se je podrobno seznanil, ko je na začetku devetdesetih let 19. stoletja potoval po Nemčiji in Italiji. Združno omrežje ga je zaradi svojih socialnih in ekonomskih učinkov prevzelo. Zato je po vrnitvi domov začel snovati združno delo. Tedaj je bil smederevski okraj, kjer je služboval, eden najbolj gosto naseljenih srbskih predelov, z dobrimi prometnimi povezavami, tržišči v zaledju, a tudi z močno prezadolženimi kmečkimi gospodarstvi.⁶

Na njegovo pobudo so prvo kmečko kreditno zadrugo ustanovili 29. februarja 1894 v vasi Vranovo, nedaleč od Smedereva. Kasneje je Avramović svoje motive pojasnil z besedami, da *”je po uspehih kreditnega združništva v Nemčiji in uspešnega prenosa v Avstrijo in Italijo, bilo jasno, da lahko kmečko kreditno združništvo razvijajo kjerkoli”*.⁷ O razlogih za prenos Raiffeisenovega združnega modela je ob tridesetletnici svojega združnega dela (1924) zapisal: *„Ko smo vzpostavljali združno mrežo in pisali pravila, smo hoteli ohraniti temeljna načela Raiffeisenovega modela: samopomoč, solidarno odgovornost združnikov, omejen okoliš, prostovoljnost dela, nedeljivost dobička in rezervnega sklada, kreditiranje zgolj članstva. Vse to smo prevzeli in vgradili v naša pravila”*.⁸ Avramović je hkrati vztrajal tudi na dosledni uporabi krščanskih moralnih načel v združnem življenju po Raiffeisenovem vzoru. V zgodovino se je zapisal kot utemeljitelj t. i. smederevske smeri združništva.⁹

Avramovićevi pobudi, da bi ustanovili kmečko zadrugo, se je leta 1894 priključilo 29 kmetov, že obremenjenih z dolgovi za nakup zemlje. V smederevskem okraju so še v istem letu kmetje ustanovili še štiri zadruge. Začetni kapital za delo teh zadrug je kot posojilo prispevala lokalna bančna ustanova,

5 Jovanović, Načela zadrugarstva, str. 308-309.

6 Komadinić, *Skice i ogledi*, str. 22.

7 Avramović, Srpske zemljoradničke zadruge, III. deo, str. 397.

8 Avramović, *Trideset godina*, str. 63.

9 Jovanović, *Učitelji energije*, str. 301.

kjer je služboval Avramović. Iz ohranjenih dokumentov ene od prvih zadrug je razvidno tudi vodilo snovanja prvih zadrug. Nedvoumno so zapisali, da se združujejo v zadrugo z namenom, da *"priskrbijo svojim članom potrebna posojila, da spodbujajo varčnost in tako prispevajo k izboljšanju gmotnih razmer"*.¹⁰

V vsakodnevni praksi niso bila zadružna posojila vedno porabljena za gospodarske namene. Že kmalu po začetku dela kmečkih kreditnih zadrug se je pokazalo, da kmetje posojil niso uporabljali samo za vlaganja v poljedelsko ali živinorejsko proizvodnjo, temveč tudi za nakup prehrabmenih artiklov, odplačilo starih dolgov in tudi za plačilo davkov. Na ta način so kreditne zadruge omogočile ne samo razvoj kmečke proizvodnje, ampak tudi obstoj množice kmetov.

Po Raiffeseinovem vzoru je Mihailo Avramović leta 1895 spodbudil tudi ustanovitev centralne zadruge, Glavna zemljorodnička kreditna zadruga, v Smederevu, ki naj bi opravljala denarni promet med zadrugami in jih povezala v enotno organizacijo, znotraj katere bi se izmenjevala denarna sredstva. Istega leta tudi spodbudi formalizacijo povezave Glavne zemljoradničke kreditne zadruge in drugih 11 zadrug, da ustanovijo prvo zadružno zvezo v Srbiji. Tako je 20. junija 1895 začela v Smederevu delovati prva srbska zadružna zveza, Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, ki ji je predsedoval Mihailo Avramović. Naloga zveze je bila, da spodbuja razmah zadružništva v sodelovanju s podeželskimi učitelji in duhovniki ter da skrbi za pravilno delo članic. Istega leta se je Avramović udeležil tudi zadružnega kongresa v Londonu, kjer so zadružniki iz 11 dežel ustanovili Mednarodno zadružno unijo. Leta 1898 so sedež Avramovićeve zadružne zveze prenesli v Beograd, kjer je nadaljevala delo pod imenom Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga. Mihailo Avramović je načeloval zvezi vse do leta 1927.

ZAKONSKA IN MATERIALNA PODPORA SRBSKE DRŽAVE

Prve kmečke kreditne zadruge so ustanovili izven obstoječega pravnega okvira, saj zakonodaje, ki bi regulirala zadružno delo in poslovanje, še ni bilo. Med ljudstvom in uradnimi krogi so jih sprejeli z nejevero in sumničenjem. V tem so zlasti izstopali lokalni trgovci in tudi uradništvo ni bilo daleč. Vznemirjenje pa je nastopilo tudi v krogu neformalnih posojilodajalcev, t. i. zelenašev, saj so prve kreditne zadruge nudile kmetom posojila za tudi do petkrat ali celo večkrat nižje obresti. Iz teh krogov so prihajali poskusi diskreditacije zadružnega gibanja kot podlage nove politične stranke, ki naj bi imela visoke cilje prevzeti oblast v državi. Četudi so zadružni protagonisti prepričevali, da je zadružništvo napredna evropska institucionalna forma, pa so oblasti kar vrsto let dvomile v

¹⁰ 100 godina zemljoradničkog zadrugarstva Srbije, str. 203, 209.

zadružno obliko organiziranosti prebivalstva. Vidni predstavniki lokalnih in višjih oblastih organov so sumili zadružništvo kot gibanje, nevarno za red in mir v deželi. Kako daleč je šlo sumničenje, govori dejstvo, da je kraljevski dvor ukazal preiskavo. Vodil jo je človek globokega kraljevega zaupanja, ki je končno razjasnil vse pomisleke in dvome.¹¹ Zadružništvo so vključili v družbeno sprejemljiva in koristna gibanja leta 1897, ko je srbska vlada iz proračuna odobrila Glavni zemljičaradniški kreditni zadrugi podporo v višini 100.000 dinarjev. Zadrugi so bila sredstva nujno potrebna, ker ni uspela zadovoljiti povpraševanja po cenejših kreditnih virih. S podporo je država tudi uradno priznala pomembnost in učinke zadružnega dela na podeželju. Naslednje leto so storili še korak naprej in sprejeli prvi srbski zadružni zakon, *Zakon o zemljičaradniških i zanatskim zadrugama*, ki je bil posnet po najboljših evropskih vzorih.¹² Presenetljivo pa zakon ni definiral pravne forme zadruge, temveč je opredelil le delokrog zadrug:

1. *Zadruga je smela sprejemati hranilne vloge, jih obrestovati in podeljevati posojila;*
2. *nabavljati za člane gospodarske potrebščine za osebno ali kolektivno uporabo;*
3. *nabavljati za člane blago za vsakodnevno potrošnjo;*
4. *organizirati skupno pridelavo in predelavo;*
5. *organizirati skupno prodajo pridelkov.*

V skladu z evropskimi vzori so v Srbiji na široko opredelili obseg poslovanja zadrug. Ko je bil zadružni zakon sprejet, so srbske kmečke zadruge pretežno opravljale le denarne posle, sprejemale vloge in podeljevale posojila. Le redke so bile tiste, ki so organizirale tudi skupno nabavo in prodajo kmetijskih pridelkov in izdelkov. Nabavne in prodajne zadruge tedaj še niso nastale. Zato je zakonodajalec združil dve hotenji: s čim bolj širokim obsegom zadružnega poslovanja omogočiti delo obstoječih kreditnih zadrug, hkrati pa odpreti prostor tudi za druge, bolj specializirane zadružne oblike.

Srbski zakon o kmečkih in obrtniških zadrugah je okreпил kreditno sposobnost kmetov, ekonomsko svobodo in pravno varnost. Kreditna sposobnost kmetov je bila do tedaj okrnjena s prepovedjo osebnega meničnega kreditiranja. Že z včlanitvijo v zadrugo je kmet samodejno pridobil tudi kreditno sposobnost. Kmetje so bili ob ekonomsko svobodo, kakor hitro so se zapletli v oderuške sheme zadolževanja pri t. i. zelenaših. Svobodo ekonomskega subjekta je kmet ponovno pridobil z včlanitvijo v zadrugo, kjer je lahko najel posojilo po preglednih in ugodnejših pogojih. Prav tako je na pregleden način odplačeval posojilo, amortizacijski načrt pa je bil prilagojen njegovim dohodkom. Pravno varnost so kmetje izgubljali, ko so se pod pritiskom lokalnih bank morali lažno predstavljati

11 Avramović, Srpske zemljičaradničke zadruge, II. deo, str. 298.

12 *Zadružni leksikon*, str. 1488.

kot trgovci, da so lahko pridobili posojila. Zadrudni zakon je povrnil pravno varnost kmetom, ker jim je omogočil možnost legalnega najemanja posojil.

Zadrudni zakon je solidarnostno odgovornost prenesel na zборе zadrudnikov, kjer je bila za vsako odločitev potrebna tričetrtinska večina. Nihče ni mogel prevzeti finančnih bremen v imenu zadruge, ne da bi pred tem zbor zadrudnikov to potrdil ali opredelil višino zadolžitve zadruge s predpisanim kvorumom. To je pomenilo, da je bilo solidarno, neomejeno jamstvo omejeno s pravico zbora zadrudnikov, da določa višino zadolževanja zadruge. Zakon je prav tako onemogočal, da bi posamezni upniki skušali izterjati obveznosti zadruge s pritiskom ali izsiljevanjem posameznih zadrudnikov. Upnik je lahko terjal poplačilo svoje terjatve le iz skupnega zadrudnega imetja. V primeru, da zadrudni skladi niso bili zadostni, so lahko upniki po predhodni sodni odločitvi in z izrecnim dovoljenjem sodišča terjali odgovornost posameznih članov zadruge. Država je šla še korak dlje. Ne samo da je zagotavljala pravni sistem delovanja zadrudništva, dejavno je krepila njegovo kapitalsko podlago. S posebnim zakonom iz leta 1900 je denarni centrali zadrudne zveze, Glavni zemljoradnički kreditni zadruzi, omogočila stalne nepovratne subvencije. Denarni centrali so dodelili del dobička državne loterije in vsakoletno proračunsko dotacijo v višini 50.000 din. Skupaj z lastnimi in dotiranimi sredstvi je Glavna zemljoradnička kreditna zadruza postala pomemben vir finančne in ekonomske moči srbskega zadrudnega gibanja.

INVESTICIJE V RAZVOJ

Po sprejetju zadrudnega zakona in zakona o pomoči kreditnim zadrugam v letu 1900 se je število kmečkih kreditnih zadrug naglo višalo. Zadruge so ustanovili v vseh okrajih, največ pa jih je bilo v okrajih Smederevo, Požarevac, Beograd, Kragujevac in v moravskem okraju. Do prve svetovne vojne so v povprečju ustanovili 56 kreditnih zadrug na leto. (Tabela 1).

TABELA 1: ŠTEVILO KMEČKIH KREDITNIH ZADRUG V SRBIJI V LETIH 1894–1913

Leto	Število zadrug	Leto	Število zadrug
1894.	5	1904.	429
1895.	12	1905.	525
1896.	17	1906.	573
1897.	50	1907.	629
1898.	109	1908.	654

Leto	Število zadrug	Leto	Število zadrug
1899.	167	1909.	683
1900.	244	1910.	694
1901.	259	1911.	712
1902.	300	1912.	750
1903.	359	1913.	782

Vir: 100 godina zemljoradničkog zadrugarstva Srbije, str. 17; Zadržni leksikon, str. 1234.

V letu 1901 so zadruge združevale 10.383 kmetov in obrtnikov, samo do leta 1905 pa se je število članstva več kot podvojilo. Našteli so 22.709 zadržnikov. Pred prvo svetovno vojno je v Srbiji delovalo 782 kmečkih kreditnih zadrug, ki so združevale več kot 100.000 članov. V zadruge je bilo vključenih nekaj več kot 17 % vseh kmečkih gospodinjstev v Srbiji.¹³ Po zaslugi koncentracije zadržnega kapitala pri Glavni zemljoradnički kreditni zadrugi so srbski kmetje na začetku 20. stoletja pridobili možnost nakupa modernih kmetijskih strojev in druge opreme po ugodnih cenah.

Lokalne kreditne zadruge so se zadolževale pri denarni centrali s 5- do 6-odstotno obrestno mero na letni ravni. To so bile tudi obresti, ki so jih zadruge plačevale svojim varčevalcem. Letna obrestna mera za posojila je bila med 7 % in 8 %. V pičlih dvajsetih letih delovanja sistema kreditnih zadrug so podelili zadržnikom kar za 25 milijonov dinarjev posojil.¹⁴ Glavna zemljoradnička kreditna zadruga je kreditirala lokalne zadruge iz lastnih sredstev in iz sredstev, ki jih je dobivala od države. Glavna zemljoradnička kreditna zadruga je deponira svoja prosta sredstva pri državni denarni ustanovi Uprava fondova in pri dveh uglednih zasebnih beograjskih bankah, Beogradske zadruge in Beogradskog kreditnog zavoda. Decembra 1912. leta so tako imeli pri Upravi fondova pol milijona, v omenjenih bankah pa prek 80.000 dinarjev v srebru.¹⁵ Tako velike likvidne rezerve so bile pogojene z dolžino in negotovostjo (vreme!) investicijskega ciklusa v kmetijstvu.

Pri Glavni zemljoradnički kreditni zadrugi so si za osnovni cilj zadali, da pospešujejo tehnološko posodabljanje kmetijske pridelave in prireje, zlasti na področju strojne opreme, saj je bilo stanje glede opremljenosti kmetov s stroji in modernimi orodji naravnost zaskrbljivoče. Temeljno orodje je bil še vedno zastarel okovani plug. Premagati je bilo treba mnoge predsodke, da so kmetje sčasoma uvajali nove železne pluge, ki so jih uvozili iz Nemčije. Zadržnikom

¹³ Prav tam. Glej tudi: Avramović, Srpske zemljoradničke zadruge, II. deo, str. 305; Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 51.

¹⁴ Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 55.

¹⁵ Izjava uprave, str. 3.

so bili plugi dostopni za četrtno nižjo ceno, kot je bila običajna pri zasebnih trgovcih. Temeljni argumenti, za katere so bili kmetje dovzetni, so bili ugodna posojila in ekonomski učinki izboljšanih postopkov pridelave. Po začetnem nezaupanju so preko zadružne mreže letno prodali več kot 1000 kosov. Znotraj zadružnega sistema so prodajali tudi druge kmetijske stroje in orodja, ki so bili redno naprodaj zadružnim članom za četrtno ali tretjino običajne cene.¹⁶ Izkazalo se je, da je zadružni sistem postal pomemben regulator cen kmetijskih strojev in orodja v Srbiji. Kakor hitro so se zadružna skladišča spraznila, so se cene pri zasebnih trgovcih takoj dvignile. Zaradi tega so v zadružni zvezi skrbno načrtovali stanje zalog¹⁷ in tako ohranjali stabilno raven cen tudi za tiste dele prebivalstva, ki niso bili včlanjeni v obstoječe zadruge.

KMEČKE KREDITNE ZADRUGE IN LOKALNE BANKE

Po skoraj dveh desetletjih je zadružni kreditni sistem začel ogroziti lokalne zasebne bančne ustanove. Konkurenčno prednost razvejanega sistema kreditnih zadrug je bilo težko preseči. Leta 1913 je delovalo 782 kmečkih kreditnih zadrug in 149 lokalnih zasebnih bank. Obrestna mera pri zadružnih posojilih je znašala med 7 % in 8 %, pri majhnih zasebnih bankah znatno več. Zabeležili so oderuške mere, celo med 30 % in 40 % na letni ravni.¹⁸ Lokalne zasebne banke so se skušale polastiti zadružnih skladov tako, da so vabile zadružnike v vrste delničarjev. Marsikje, a ne prav pogosto, jim je to tudi uspelo, posamezniki so podlegli obetom delitve dobička. Sprememba je potekala tako, da so se zadružni upravni in nadzorni odbori odločili za preoblikovanje v delniško družbo, ki se je nato združila z že obstoječo bančno delniško družbo. Lokalni bančniki bi v takem primeru prevzeli upravljanje nekdanjih zadružnih skladov, zadružni deleži so se spremenili v delnice, s pričakovanjem delitve morebitnega dobička. Enega takih primerov so zabeležili v Čačku, kjer so leta 1900 ustanovili kreditno zadrugo. Le leto dni po ustanovitvi naj bi jo po nasvetih vplivnih mož združili s čačansko majhno zasebno banko. To se sicer ni uresničilo, vendar se je zadruga tri leta po ustanovitvi preoblikovala v delniško družbo, ki so jo lastniško obvladovali člani nekdanjega zadružnega upravnega in nadzornega sveta.¹⁹ Zabeležili so tudi primere, ko so neukim ljudem ponujali "delniško" obliko zadružništva, da bi prišli do denarja potencialnih zadružnikov. Po ustanovitvi pa so take ustanove začenjale s prakso zasebnih bank in se omejile zgolj in samo na kreditiranje

16 Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 59.

17 Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 60.

18 Gnjatović, *Zelenaši - prvi kreditori*, str. 48-71.

19 Dašić, *Akcionarske banke 1871-1946*, str. 26-27.

kmetov po vse prej kot ugodnih pogojih.²⁰ Tovrstne, specifične ustanove, ki so bile sicer pravno organizirane kot zadruge, so po vsebini delovale kot klasične bančne delniške družbe. Ne glede na napore, da bi s pravili zanikale profit kot gibalo svojega obstoja in tako kazale avtentični združni značaj, pa je praksa kazala povsem nasprotna dejstva, in to ne glede na zagotavljanja, da naj bi tudi te t. i. "psevd" zadruge imele za prvenstveni cilj napredek kmetijstva.

V članku "Novčani zavodi i zemljoradnici", ki je bil objavljen v 21. številki združnega glasila *Zemljoradnička zadruga* 15. novembra 1913, so združnikom pojasnili bistvo teh "novih" zadrug:

"Podlage in cilji naših kmečkih zadrug ter teh denarnih zavodov so povsem različni. To smo zapisali, ker smo poklicani, da branimo kmečke interese, da jim predočimo naj opustijo upanje, da jim bo kapital prinesel odrešitev. Kapital zasleduje dobiček, rento, ne glede na posledice, ki jih občutijo kmetje ali nacionalno gospodarstvo. Za to je kapital gluh in slep. Kmetje si morajo biti na jasnem z dejstvi. Tako kot lahko posameznik s svojim kapitalom brez sočutja pritiska na kmeta, tako tudi združeni kapital ne bo ravnal drugače, neusmiljenost je večja, pritisk močnejši".

Predstavniki t. i. "psevd" zadrug so pojasnjevali, da so kmečke kreditne zadruge neznatno orodje, ki ga imajo kmetje na voljo. S profitno logiko predru-gačen združni sistem bi po njihovem storil veliko več za potešitev kreditne lakote na srbskem podeželju. Združniki naj bi po vzoru delničarjev imeli pravico do dobička in bi bili odgovorni za poslovanje zadrug le do višine svojih deležev. Dobiček kot gibalo je terjal tudi širši poslovni okoliš, vsaj okraj, če že ne regionalno enoto.²¹ Te nove zadruge, blizu komercialni bančni logiki, so iskale tudi politično zaslombo. Stavili so na okrajne načelnike, ki naj bi s svojim ugledom zagotavljali priliv članstva.

Tak tip združništva se ni uspel širše uveljaviti med kmečkim prebivalstvom. Kakor so hitro nastajale tovrstne zadruge, tako so tudi ugašale. Pokazalo se je, da je združna funkcija kreditiranja malih, ekonomsko skromnih kmetov nezdržljiva s konceptom dobičkonosnosti. Ko so ob bankrotih njihovi deležniki ostajali brez svojih finančnih vložkov, in se je to raširilo med ljudstvom, jim ni bilo več pomoči. In to kljub dejavni vlogi posameznih okrajnih načelnikov, ki so si vzeli pravico poimensko pozivati kmete k včlanitvi v tovrstne denarne ustanove.²²

20 Zemljoradnička zadruga, 25. 12. 1913.

21 Prav tam.

22 Avramović, *Zemljoradnik i novčani zavod*, str. 64.

SKLEP

Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja je v Srbiji vzniknilo zadružno gibanje po Raiffeisenovem vzoru. To zadružno omrežje je množici kmetov povrnilo kreditno sposobnost, ekonomsko svobodo in pravno varnost. Poleg tega je imelo tudi druge pomene, združevalo je prek 17 % kmetov in prepričalo državo, da je mogoče dolgoročno urediti kreditiranje kmetijstva pod ugodnimi pogoji. V duhu liberalizma je srbska vlada oziroma država podprla zadružno gibanje, formalno-pravno in materialno. To je bila osnova za koncentracijo zadružnega kapitala za kreditiranje kmetijstva in počasno tehnološko posodabljanje srbskega kmetijstva. Ugodna posojila so bila pogoj, da so kmetje lahko kupovali cenejše stroje in orodja v zadružni mreži. Nesporno je, da je srbska država ustvarila zakonske in materialne pogoje, da je zadružno gibanje lahko obstalo in tudi napredovalo. Na drugi strani pa je tu tudi dejstvo, da srbska država vse do prve svetovne vojne ni storila nobenega drugega koraka, da bi sistemsko uredila ugodnejše dolgoročno kreditiranje kmetijstva. Vse to je ustvarjalo pogoje, da je pobuda dolgoročnega kreditiranja kmetijstva ostala na podlagi zadružne ideologije samooodgovornosti in samopomoči.

VIRI IN LITERATURA

Literatura:

100 godina zemljoradničkog zadrugarstva Srbije, Beograd : Zadružni savez Srbije, 1994.

Avramović, Mihailo. Srpske zemljoradničke zadruge u 1905. godini, II deo. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1907, str. 297-313.

Avramović, Mihailo. Srpske zemljoradničke zadruge u 1905. godini, III deo. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1907, str. 397-407.

Avramović, Mihailo. *Zemljoradnik i novčani zavod*, Beograd, 1914.

Avramović, Mihailo: *Trideset godina zadružnog rada*, Beograd, 1924.

Dašić, Jaroslav. *Akcionarske banke 1871-1946*, Čačak : ZALOŽBA !!!! 1989.

Gnjatović, Dragana. Prva mera kreditne politike u Srbiji. *Bankarstvo*, br. 11-12, 2009, str. 40-61.

Gnjatović, Dragana. Zelenaši - prvi kreditori zemljoradnika u Srbiji. *Bankarstvo*, br. 1-2, 2010, str. 48-71.

Izjava Uprave Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, Beograd, 10. 12. 1912.

Jovanović, Dragoljub. Načela zadrugarstva, teorijska i praktična. V: Jovanović, Nadežda, Isić, Momčilo (ur.), *Seljak - svoj čovek*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1997, str. 302-329.

Jovanović, Dragoljub. *Učitelji energije*, Knjiga I, Beograd, 1940, str. 121-134.

Komadinić, Milan. *Skice i ogledi za jednu istoriju zadrugarstva u Srbiji*, Beograd, 1934.

Nedeljković, Milorad. Zaštita seoskog poseda. V: Mijatović Boško (ur.), *Srpski ekonomisti do 1914. godine*, Beograd 2008, str. 247-278.

Novčani zavodi i zemljoradnici. *Zemljoradnička zadruga*, 15. 11. 1913.

Zadružni leksikon, Zagreb, 1957.

Zakon o akcionarskim društvima, *Srpske novine*, 19. 12. 1896.

Zakon o zemljoradničkim i zanatskim zadrugama, *Srpske novine*, 16. 12. 1898.

Zakon o potpomaganju zemljoradničkih zadruga, *Srpske novine*, 1. 2. 1900.

Zakon o Privilegovanoj agrarnoj banci, Beograd, 1929.

Zemljoradnička zadruga i Zemljoradnička banka, *Zemljoradnička zadruga*, 25. 12. 1913.